

‘ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਾਲ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਜਥੇਬੰਦੀ’ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ

(ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਛਪਣ ਵਾਲੇ ਹਿੰਦੀ ਦੇ ਰਸਾਲੇ ‘ਮਹਾਰਥੀ’ ਵਿੱਚ ਫਰਵਰੀ, 1928 ਵਿੱਚ ਭਗਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੀ.ਐੱਸ. ਸੰਧੂ ਦੇ ਕਲਮੀ ਨਾਂ ਹੇਠ ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ‘ਤੇ ਲੇਖ ਲਿਖਿਆ। ਇਹ ਲੇਖ ਪੇਸ਼ ਹੈ: ਸੰਪਾਦਕ)

ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਉਪ-ਫਿਰਕਾ ਹੈ, ਜੋ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਾਂ ਕਕਾ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਪੁਰਾਣਾ ਨਹੀਂ। ਪਿਛਲੀ ਸਦੀ ਦੇ ਅੱਧ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਇਹਦਾ ਆਰੰਭ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਅੱਜ ਇਹ ਇਕ ਸੰਕੁਚਿਤ ਫਿਰਕਾ ਦਿਸਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹਦੇ ਬਾਨੀ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਇਕ ਕੱਟੜ ਇਨਕਲਾਬੀ ਸਨ। ਇਕ ਮਸ਼ਹੂਰ ਰੱਬ-ਭਗਤ ਸਮਾਜ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਤੱਕ ਦੇ ਇਕ ਵਿਦਰੋਹੀ-ਸਮਾਜ ਸੁਧਾਰਕ ਬਣ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਕ ਸੱਚੇ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰਕ ਵਾਂਗ ਜਦੋਂ ਉਹ ਕਰਮ-ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਅਗਾਂਹ ਨਿਤਰੇ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਉੱਨਤੀ ਲਈ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਨੂੰ ਕੱਟਣਾ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਵਿਰੁੱਧ ਇਨਕਲਾਬ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਵਸੀਹ-ਪੈਮਾਨੇ ਉਤੇ ਕੀਤੀ। ਉਸ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਦੇ ਦੌਰਾਨ ਹੀ ਜੋ ਕੁਝ ਝਗੜਾ ਫਸਾਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਉਸ ਤੋਂ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸਾਰੀ ਲਹਿਰ ਨੂੰ ਕੁਚਲਣ ਦਾ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਭ ਯਤਨਾਂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸਿੱਟਾ ਨਾ ਨਿਕਲ ਸਕਿਆ।

ਕੂਕਾ ਲਹਿਰ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਲੋਕਾਂ ਸਾਹਵੇਂ ਨਹੀਂ ਆਇਆ। ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਅਹਿਮੀਅਤ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ। ਅਸੀਂ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਭੁੱਲੜ ਅਤੇ ਮੂਰਖ ਕਹਿ ਕੇ ਆਪਣੇ ਫਰਜ਼ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਾਂ। ਸਵਾਰਥ ਜਾਂ ਲੋਭ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਅਣਗਹਿਲੀ ਵਿਖਾ ਸਕਦੇ ਸਾਂ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ “ਮੂਰਖਤਾ” ਵਿਚ ਵੀ ਦੇਸ਼-ਪਰੇਸ਼ ਕੁੱਟ ਕੁੱਟ ਕੇ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਤੋਪ ਦੇ ਦਹਾਨੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਵੀ ਹੱਸ ਦਿੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਨੰਦ ਨਾਲ ‘ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ’ ਦੇ ਆਕਾਸ਼ ਗੂੰਜਾਉ ਜੈਕਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਆਕਾਸ਼-ਪਤਾਲ ਇਕ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥਿਆਂ ਉੱਤੇ ਦੁੱਖ, ਫਿਕਰ ਜਾਂ ਪਛਤਾਵੇ ਦੀ ਰੇਖਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੀ ਸੀ। ਕੀ ਉਹ ਭੁੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਹਨ? ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਸ਼ਾਇਦ ਅਸਫਲਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਸਕਾਟਲੈਂਡ ਦੇ ਬਹਾਦਰ ਵਿਲੀਅਮ ਵਾਲਿਸ ਵੀ ਤਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋ ਕੇ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦਾ ਭਾਗੀ ਬਣ ਗਿਆ ਸੀ। ਉਹਦੀ ਤਾਂ ਅੱਜ ਸਾਰਾ ਇੰਗਲੈਂਡ ਪੂਜਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਸਾਡੇ ਅਸਫਲ ਦੇਸ਼ ਭਗਤ ਹੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਿਉਂ ਭੁਲਾ ਕੇ ਘੁੱਪ ਹਨੇਰੇ ਵਿਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ?

ਅਸੀਂ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਾਸਤੇ ਨਿਸ਼ਕਾਮ ਭਾਵ ਨਾਲ ਮਰ ਮਿਟਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦੇਣਾ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਅਹਿਸਾਨ-ਫਰਾਮੋਸ਼ੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਥੰਮ੍ਹ ਨਹੀਂ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਸਕਦੇ, ਤਾਂ ਕੀ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿਚ ਬੋਝੀ ਜਿਹੀ ਥਾਂ ਦੇਣੋਂ ਵੀ ਝਿਜਕੀਏ? ਇਸੇ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਪਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਅੱਜ ਉਹਨਾਂ ‘ਮੂਰਖ’ ਅਤੇ ‘ਉਤਾਵਲੇ’ ਆਸਵੰਦਾਂ ਦਾ ਸੰਖੇਪ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਣ ਦੀ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਜੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਠੀਕ ਠੀਕ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋ ਜਾਏ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਜਾਨਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਾਮਯਾਬ ਸਮਝਾਂਗਾ।

ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਇਸੇ ਛੋਟੇ ਜਿਹੇ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਸਕਦੇ ਹਾਂ—

- (1) ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸ਼ਖਸੀ ਚਰਿੱਤਰ
- (2) ਕੂਕਾ ਬਗ਼ਾਵਤ
- (3) ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੇ ਬਾਅਦ

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1824 ਈ: ਵਿਚ ਭੈਣੀ ਨਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਜ਼ਿਲ੍ਹਾ ਲੁਧਿਆਣਾ (ਪੰਜਾਬ) ਵਿਚ ਇਕ ਤਰਖਾਣ ਦੇ ਘਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕਹਿੰਦੇ ਨੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਦੇ ਕਿਹਾ ਸੀ, ‘ਮੈਂ ਬਾਹਰਵੇਂ ਵੇਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਂ ਨਾਲ ਮਸ਼ਹੂਰ ਅਤੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਵਾਂਗਾ।’ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚੇਲੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਦਸ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਯਕੀਨ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਸਭ ਅਧਿਕਾਰ ਗੁਰੂ ਗਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ ਅਤੇ ਗੁਰੂ-ਡੰਮ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ।

ਸਾਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਝਗੜਿਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਸਰੋਕਾਰ ਨਹੀਂ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਭਰਤੀ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਮੁੱਢੋਂ ਹੀ ਰੱਬ ਦੇ ਭਗਤ ਸਨ ਅਤੇ ਵਧੇਰੇ ਸਮਾਂ ਈਸ਼ਵਰ-ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਹੀ ਬਿਤਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਸੇ ਕਾਰਣ ਜਲਦੀ ਹੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਉਹ ਹਰਮਨ ਪਿਆਰੇ ਹੋ ਗਏ। ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾਤਰ ਭਗਤੀ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣ ਕਾਰਨ ਫੌਜੀ ਫਰਜ਼ਾਂ ਦੀ

ਪਾਲਣਾ ਵਿਚ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿੰਦੇ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਅਜਿਹੇ ਫ਼ਰਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਲਾਂਭੇ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਫੌਜ ਵਿਚ ਹੀ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਇਕ ਦਿਨ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਪਨੇ ਵਿਚ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ (ਸਰਹੱਦੀ ਸੂਬਾ) ਨਿਵਾਸੀ ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਨਾਥ ਤੋਂ ਗੁਰਗੱਦੀ ਦਾ ਹੱਕ ਲੈਣ ਲਈ ਆਖਿਆ। ਦੂਜੇ ਹੀ ਦਿਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀਹ ਪੰਝੀ ਭਗਤਾਂ ਨਾਲ ਉਧਰ ਨੂੰ ਚਾਲੇ ਪਾ ਦਿੱਤੇ। ਬਾਬਾ ਬਾਲਕ ਨਾਥ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜੀ ਆਇਆਂ ਆਖਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖਿਆ ਦਿੱਤੀ। ਉਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਨੌਕਰੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਸ਼ਾਂਤ ਜੀਵਨ ਬਿਤਾਉਣ ਲੱਗੇ।

ਕਈ ਵਰ੍ਹੇ ਬੀਤ ਗਏ। ਕਈ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੋਈਆਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਬਾਅਦ ਗੱਦੀ ਲਈ ਲੈ ਦੇ ਹੋਈ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪੰਜਾਬ ਜਿੱਤ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਬਾਕੀ ਭਾਰਤ ਵਾਂਗ ਗੁਲਾਮੀ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵਿਚ ਜਕੜ ਲਿਆ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ 1857 ਦਾ ਗ਼ਦਰ ਵੀ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਬੜੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਭਾਰਤ ਉੱਤੇ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਓਹੀ ਆਪਣਾ ਸ਼ਾਂਤ ਜੀਵਨ ਬਤੀਤ ਕਰਦੇ ਰਹੇ। ਹਾਂ, ਈਸ਼ਵਰ-ਭਗਤੀ ਕਾਰਨ ਆਪ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋ ਗਏ। ਸੂਬੇ ਭਰ ਤੋਂ ਲੋਕ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਲਈ ਆਉਂਦੇ ਸਨ।

ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਆਪ ਈਸ਼ਵਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਹੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸਮਾਜ-ਸੁਧਾਰ ਸੰਬੰਧੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਵੀ ਦੇਣ ਲੱਗੇ। ਇਹਨਾਂ ਕੰਨਿਆਂ ਖਰੀਦਣ-ਵੇਚਣ, ਸ਼ਰਾਬ ਮਾਸ ਆਦਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਕੁਰੀਤਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ। ਆਪ ਦੇ ਚੇਲੇ ਵੀ ਸਾਦਾ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਜੀਉਂਦੇ ਅਤੇ ਰੱਬ-ਪੂਜਾ ਵਿਚ ਮਗਨ ਰਹਿੰਦੇ। ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਵਿਚ ‘ਗੁਰੂ ਕਾ ਲੰਗਰ’ ਖੋਲ੍ਹ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਜਲਦੀ ਹੀ ਇਕ ਤਬਦੀਲੀ ਹੋਈ।

ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਰਾਮਦਾਸ ਨਾਂ ਦੇ ਸਨਿਆਸੀ ਨੇ ਆ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਬਦੇਸ਼ੀ ਰਾਜ ਤੋਂ ਖਲਾਸੀ ਪਵਾਉਣੀ ਹੀ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਫ਼ਰਜ਼ ਹੈ।” ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਤੋਂ ਇਹਨਾਂ ਆਪਣਾ ਸਿਆਸੀ ਪ੍ਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸੰਨਿਆਸੀ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਸੁਣੀ-ਸੁਣਾਈ ਹੀ ਹੈ, ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਗੱਲ ਹੋਈ ਹੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇੰਨਾ ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪਏਗਾ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਪਰਾਧੀਨਤਾ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੜਕੀ। ਉਹ ਸਮਝ ਗਏ ਸਨ ਕਿ ਗੁਲਾਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਵਾਸੀਆਂ ਦੀ ਆਤਮਾ ਵੀ ਮਰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ। ਲੋਕ ਸਵਾਧੀਨਤਾ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਤੱਕ ਛੱਡ ਬੈਠੇ ਸਨ। ਅਜੇ ਕੱਲ੍ਹ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ, ਜਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗ਼ਦਰ ਅਤੇ ਉਹਦੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਅਕਹਿ ਜ਼ੁਲਮ ਵੇਖੇ ਸੁਣੇ ਸਨ। ਉਸ ਤੋਂ ਵੀ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਠੇਸ ਲੱਗੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਖੋਖਲਾ-ਪਣ ਖੂਬ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੇਖ ਕੇ, ਇਕ ਪਰੋਗਰਾਮ ਬਣਾ ਕੇ ਕੰਮ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤਾ। ਹੁਣ ਤੱਕ ਸਿਰਫ ‘ਉਪਦੇਸ਼’ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਹੁਣ ਦੀਕਸ਼ਾ ਅਤੇ ਸੰਗਠਨ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਠੀਕ ਉਹੀ ਨਾਮਿਲਵਰਤਣ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ, ਜੋ 1920 ਵਿਚ ਮਹਾਤਮਾ ਗਾਂਧੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਨਾਮਿਲਵਰਤਣ ਮਹਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਮਿਲਵਰਤਣ ਤੋਂ ਵੀ ਕਈ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵਧ ਕੇ ਸੀ। ਅਦਾਲਤਾਂ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ, ਆਪਣੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦੀ ਕਾਇਮੀ, ਸਰਕਾਰੀ ਤਾਲੀਮ ਦਾ ਬਾਈਕਾਟ, ਬਦੇਸ਼ੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਪੂਰੇ ਬਾਈਕਾਟ ਨਾਲ ਰੇਲ, ਤਾਰ ਅਤੇ ਡਾਕ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ, ਦਾ ਵੀ ਪਰਚਾਰ ਕੀਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੇਸ਼ ਇੰਨਾ ਸਾਹ-ਸੱਤ ਹੀਣ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਇੰਨਾ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬਾਈਕਾਟ ਦੀ ਗੱਲ ਸੋਚੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਹਨਾਂ ਡਾਕ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਆਪਣਾ ਇੰਨਾ ਚੰਗਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਭਾਈ ਪਰਮਾ ਨੰਦ ਦੇ ਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਡਾਕ ਸਰਕਾਰੀ ਡਾਕ ਨਾਲੋਂ ਵੀ ਸ਼ਤਾਬਦੀ ਪਹੁੰਚਦੀ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਾਦਾ ਪਹਿਰਾਵੇ ਅਤੇ ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਪਹਿਨਣ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਉਪਦੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰਚਾਰ ਦਾ ਕੰਮ ਇੰਨੀ ਦੇਰ ਨਾ ਹੋ ਸਕਿਆ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਇਸ ਉੱਤੇ ਕਰੜੀ ਨਜ਼ਰ ਰੱਖਣ ਲੱਗੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਚੰਡ-ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਨੱਪ ਦੇਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋ ਗਈ।

ਟੀ. ਡੀ. ਫੋਰਸਿਥ, ਜੋ ਸੰਨ 1863 ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਚੀਫ਼-ਸਕੱਤਰ ਸਨ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ 1872 ਵਿਚ ਕੂਕਾ ਵਿਦਰੋਹ ਸਮੇਂ ਅੰਬਾਲਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਉੱਚੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਆਪਣੀ ਆਤਮ ਕਥਾ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

“1863 ਵਿਚ ਹੀ ਮੈਂ ਇਸ ਲਹਿਰ ਦੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਸਮਝ ਗਿਆ ਸਾਂ ਕਿ ਇਹ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਤੀਜੇ ਲਿਆ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਮੈਂ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਲਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਪਰਚਾਰ ਦੀ ਰਫ਼ਤਾਰ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਘਟ ਗਈ।”

ਜਦ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਵੱਡੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭੈਣੀ ਆਉਣਾ ਜਾਣਾ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਉਥੇ ਦੇਰ ਤੱਕ ਠਹਿਰਨਾ ਤੱਕ ਵੀ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਜਾਰੀ ਰੱਖਣ ਦੀ ਇਕ ਤਦਬੀਰ ਸੋਚੀ। ਸਮੁੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ 22 ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿਚ ਵੰਡ ਕੇ 22 ਯੋਗ ਬੰਦੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸੰਗਠਨ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ‘ਸੂਬੇ’ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੰਮ ਬੜੀ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਲਦਾ ਰਿਹਾ। ਸਾਰੇ ਨਾਮਧਾਰੀ ਸਿੱਖ ਆਪਣੀ ਕਮਾਈ ਦਾ ਦਸਵੰਧ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਭੇਟ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਭ ਭੈਣੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਤਾਂ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਗੁਪਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦਰੋਹ ਦਾ ਪਰਚਾਰ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ।

ਬਾਹਰਲਾ ਜੋਸ਼ ਬਹੁਤ ਘੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ੱਕ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤੱਕ ਦੂਰ ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ 1869 ਈ: ਵਿਚ ਹਟਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਟਣ ਨਾਲ ਹੀ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਵਧ ਗਿਆ, ਇੰਨਾਂ ਕਿ ਸੰਭਾਲਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਨਾਲ 1872 ਵਿਚ ਬੇਮੌਕਾ ਬਗ਼ਾਵਤ ਉਠ ਖੜ੍ਹੀ ਹੋਈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਸਾਰਾ ਵਿਦਰੋਹ ਕੁਚਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਉਸ ਮੁੱਖ ਘਟਨਾ ਬਾਰੇ ਲਿਖਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਸਖਸ਼ੀ ਚਰਿੱਤਰ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਦਿਲਚਸਪ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਗਲਤ ਨਹੀਂ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬੜੇ ਪਰਤਾਪੀ ਅਤੇ ਪਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਅਕਤੀ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਆਤਮਬਲ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹਨ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਜਿਸ ਦੇ ਕੰਨ ਵਿਚ ਸਿੱਖਿਆ ਦਾ ਮੰਤਰ ਪੜ੍ਹ ਦਿੰਦੇ ਸਨ, ਉਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪਰਮ ਭਗਤ ਅਤੇ ਚੇਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੋਈ ਤਾਂ ਦੋ ਬਦਮਾਸ਼ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਉਹਨਾਂ ਕੋਲ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਲੈਣ ਗਏ। ਉਹਨਾਂ ਕਿਹਾ ਸੀ, “ਵੇਖਾਂਗੇ ਸਾਡੇ ਉਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਪੈਂਦਾ ਹੈ?” ਪਰ ਸਿੱਖਿਆ ਬਾਅਦ ਉਹ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਕੱਟੜ ਭਗਤ ਬਣ ਗਏ ਅਤੇ ਇੰਜ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਖਸੀ ਦੋਸ਼ ਵੀ ਦੂਰ ਹੋ ਗਏ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡਾ. ਗੋਕਲ ਚੰਦ ਇਕ ਲੇਖ ਵਿਚ ਲਿਖਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਦਾਦੀ ਦਾ ਭਰਾ ਇਕ ਮਾੜੇ ਚਾਲਚਲਨ ਦਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੁੱਕਾ ਪੀਣ ਦੀ ਆਦਤ ਸੀ। ਸਿਰਫ਼ ਇਕ ਵਾਰ ਹੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨਾਂ ਨੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੀਵਨ ਇਕ ਦਮ ਬਦਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਆਦਮੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਕਦੇ ਕੋਈ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਗੁਰੂ ਜੀ ਤੋਂ ਸੁਧਰਿਆ। ਫਿਰ ਉਹਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਚਹਿਰੀ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਜੁਰਮ ਮੰਨ ਲਿਆ। ਜਦ ਜੱਜ ਨੇ ਬੇਹੱਦ ਹੈਰਾਨਗੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ, “ਤੈਨੂੰ ਤਾਂ ਕੋਈ ਜਾਣਦਾ ਤੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਕਤਲ ਬਾਰੇ ਤੇਰੇ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਫਿਰ ਤੂੰ ਅਚਾਨਕ ਜੁਰਮ ਮੰਨ ਕੇ ਮੌਤ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਕਿਉਂ ਦਿੱਤਾ?” ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ, “ਮੇਰੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਇਹੀ ਆਗਿਆ ਹੈ।”

ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਵੀ ਪਰਖਣਾ ਚਾਹਿਆ। ਇਕ ਸਬ ਇਨਸਪੈਕਟਰ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਵੀ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਭੇਦ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਕੁਝ ਇਨਾਮ ਲਏਗਾ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਵਾਪਸ ਆ ਗਿਆ। ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਅਫਸਰਾਂ ਨੇ ਪੁੱਛਿਆ, “ਅਸਤੀਫ਼ਾ ਕਿਉਂ ਦਿੰਦਾ ਏਂ?” ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ, “ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਇਹੀ ਹੁਕਮ ਹੈ। ਉਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਬਦੇਸ਼ੀ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਬਿਲਕੁਲ ਨਾ ਕਰੋ।”

ਅਜੇਹੀਆਂ ਅਨੇਕਾਂ ਵਾਰਦਾਤਾਂ ਹਨ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇੰਨਾਂ ਤਾਂ ਮੰਨਣਾ ਹੀ ਪਵੇਗਾ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਰੱਬ ਦੇ ਭਗਤ ਅਤੇ ਉੱਚੇ ਇਖਲਾਕ ਸਦਕਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਮਹਾਪੁਰਖ ਸਨ। ਸਰਕਾਰ ਇਹ ਗੱਲ ਦੇਖ ਕੇ ਘਬਰਾਈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਦਬਾਉਣ ਦੀ ਚਿੰਤਾ ਹੋਈ, ਇਹ ਵੀ ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਸੀ।

ਭਰ-ਬਗ਼ਾਵਤ ਦਾ ਆਰੰਭ

1868-69 ਵਿਚ ਸਾਰੀਆਂ ਪਾਬੰਦੀਆਂ ਹਟਾ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਲੋਕ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਭਣੀ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਸੰਨ 1871 ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੂਕੇ ਵੀਰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿਚ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੁਣਿਆ ਕਿ ਮੁਸਲਮਾਨ ਬੁੱਚੜ ਅਣਗਿਣਤ ਗਊਆਂ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਹਿੰਦੂਆਂ ਨੂੰ ਚਿੜਾਉਣ ਲਈ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਹਿੰਦੂ ਸਮਾਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕੱਟੜ ਗਊ ਭਗਤ ਕੂਕੇ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਹਾਰ ਨਾ ਸਕੇ। ਉਹਨਾਂ ਬੁੱਚੜਖਾਨੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਾਰਿਆਂ ਬੁੱਚੜਾਂ ਨੂੰ ਥਾਏਂ ਢੇਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਆਪ ਭੈਣੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋ ਪਏ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਕਾਰੀ ਹਿੰਦੂ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਏ ਗਏ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਇਹ ਖਬਰ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਜਾ ਸਾਰੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ, “ਜਾਓ ਜਾ ਕੇ ਆਪਣਾ ਜੁਰਮ ਮੰਨ ਲਉ ਅਤੇ ਉਹਨਾਂ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਆਫ਼ਤ ਤੋਂ ਬਚਾਓ।” ਹੁਕਮ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਲੋਕ ਰਿਹਾ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਵੀਰ ਅਤਿਅੰਤ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਫਾਂਸੀ ਚੜ੍ਹ ਗਏ। ਅਜੇਹੀ ਘਟਨਾ ਰਾਏਕੋਟ ਵਿਚ ਵੀ ਹੋਈ। ਉਥੇ ਵੀ ਕਈਆਂ ਕੂਕਿਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਕਿ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਫਾਂਸੀ ਚਾੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਬਦਲੇ ਲਈ ਹਿੰਸਾ ਦੀ ਅਗਨ ਪ੍ਰਚੰਡ ਹੋਈ, ਪਰ ਕੋਈ ਖਾਸ ਘਟਨਾ ਨਾ ਵਾਪਰੀ।

13 ਜਨਵਰੀ 1872 ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਵਿਚ ਮਾਘੀ ਦਾ ਮੇਲਾ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਲੋਕ ਦੂਰ ਦੂਰ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਆਉਣ ਲੱਗੇ। ਇਕ ਕੂਕਾ ਨਾਮਧਾਰੀ ਵੀਰ* ਰਿਆਸਤ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਇਸ ਨਾਂ ਦੇ ਸ਼ਹਿਰ ਥਾਣੀ ਲੰਘ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਹਨੇ ਇਕ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜੋ ਇਕ ਬੋਲਦ ਉਤੇ ਬੈਠਾ, ਬੇਹੱਦ ਭਾਰ ਲੱਦੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁੱਟੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੂਕੇ ਨੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਨੂੰ ਕਿਹਾ,

* ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਜੀ ਦੇ ਪੈਰੋਕਾਰ ਨਾਮਧਾਰੀ ਜਾਂ ਕੂਕੇ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਨਾਮਧਾਰੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦਾ ਅਧਾਰ ‘ਈਸ਼ਵਰ ਦਾ ਨਾਂ’ ਸੀ ਉਪਦੇਸ਼ ਅਤੇ... ਬਾਅਦ ਹਰ ਕੋਈ ਨਾਮਧਾਰੀ ਅਖਵਾ ‘ਰੱਬੀ ਨਾਂ’ ਨੂੰ ਦਿਲ ਵਿਚ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ’ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਸੀ। ਕੂਕਾ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਹ ਬਾਣੀ ਵਿਚ ਖੂਬ ਲੀਨ ਹੋ ਕੇ ਖੂਬ ਸ਼ੋਰ ਮਚਾਉਂਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੂਕਣ ਵਾਲਾ ‘ਕੂਕਾ’ ਕਹਾਉਂਦਾ ਸੀ।

“ਭਾਈ ਇੰਨਾ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾ ਕਰ। ਭਾਰ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹੈ। ਤੂੰ ਥੱਲੇ ਉੱਤਰ ਆਏਂ ਤਾਂ ਕੀ ਹਰਜ ਹੈ?” ਪਰ ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਝੱਟ ਦੋ ਚਾਰ ਗਾਲ਼ਾਂ ਮਿਲੀਆਂ। ਕੂਕਾ ਕੋਈ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਜਾਂ ਕਾਇਰ ਤਾਂ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇੱਟ ਦਾ ਜਵਾਬ ਪੱਥਰ ਨਾਲ ਦਿੱਤਾ। ਨੌਬਤ ਹੱਥਪਾਈ ਤੱਕ ਆ ਗਈ। ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਬਦ-ਦਿਮਾਗ਼ ਕਰਮਚਾਰੀ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਕੋਤਵਾਲੀ ਲੈ ਗਏ। ਉਥੇ ਉਸ ਗਰੀਬ ਨੂੰ ਅਣਗਿਣਤ ਦੁੱਖ, ਤਕਲੀਫ਼ਾਂ ਅਤੇ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਸਹਾਰਨੀ ਪਈ। ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਉਹਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹੀ ਬੋਲਦ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਅਸਹਿ ਸੀ। ਰਿਹਾ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਉਹ ਭੈਣੀ ਪਹੁੰਚਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਭਰੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਭਿਆਨਕ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੀ ਵਿਥਿਆ ਸੁਣਾਈ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਰਾਏਕੋਟ ਦੀ ਵਾਰਦਾਤ ਤੋਂ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਬਲਦੀ ਉੱਤੇ ਤੇਲ ਪਿਆ ਅਤੇ ਮੱਚ ਉੱਠੀ। ਆਪਣੇ ਬਾਹੂਬਲ ਦੇ ਭਰੋਸੇ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਜੋਸ਼ ਵਧਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੁਝ ਘਬਰਾਏ। ਗਲ ਵਿਚ ਪੱਲਾ ਪਾ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ, ‘ਖਾਲਸਾ ਜੀ! ਕੀ ਅਨਰਥ ਕਰਨ ਜਾ ਰਹੇ ਹੋ? ਜ਼ਰਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਅਤੇ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲਓ। ਜ਼ਰਾ ਸੋਚੋ ਤਾਂ ਸਹੀ, ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਦਾ ਕੀ ਨਤੀਜਾ ਨਿਕਲੇਗਾ? ਸਾਰਾ ਬਣਿਆ ਬਣਾਇਆ ਕੰਮ ਵਿਗੜ ਜਾਏਗਾ।’ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੱਤ ਦੇਣ ਨਾਲ ਕੁਝ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਮੱਠਾ ਤਾਂ ਪੈ ਗਿਆ ਪਰ ਹਰ ਆਦਮੀ ਪ੍ਰਤਿਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਮੂਰਤੀਆਂ ਬਣ ਬੈਠੇ। ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਬੰਮਿਆ ਨਾ ਗਿਆ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਲੱਖ ਸਮਝਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕੀਤੀ ਪਰ ਇਕ ਸਾਥੀ ਦੀ ਬੇਇਜ਼ਤੀ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਸਹਾਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।

ਇਹ ਬੜੀ ਨਾਜ਼ਕ ਹਾਲਤ ਸੀ। ਕੰਮ ਅਧੂਰਾ ਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਕੋਈ ਤਿਆਰੀ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਇਹਨਾਂ 150 ਉਤੇਜ਼ਿਤ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਕੁਚਲੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਸੀ। ਕੀ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ? ਫਰਜ਼ਸਿਨਾਸਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਦੇਖ ਗੁਰੂ ਜੀ ਵੀ ਰਹੇ ਸਨ। ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਆਦਮੀ ਇਸ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਸਮੇਂ ਕੀ ਕਰਦਾ, ਅਥਵਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਲੋਕ ਕੀ ਕਰਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਸਾਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਕੋਈ ਫ਼ਿਕਰ ਵੀ ਨਹੀਂ। ਦੂਰਦਰਸ਼ੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਹੀ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਇਹ ਉਤੇਜ਼ਿਤ ਲੋਕ ਤਾਂ ਸ਼ਾਂਤ ਹੋ ਨਹੀਂ ਰਹੇ। ਇਹਨਾਂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਮੁਤਾਬਿਕ ਹੁਣੇ ਹੀ ਵਿਦਰੋਹ ਕਰਨ ਦੀ ਅਜੇ ਤਿਆਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਅਜੇ ਤਾਂ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਜਥੇਬੰਦ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੇ ਇਹ ਚਲੇ ਜਾਣ ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸ ਦੇਈਏ ਕਿ ਸਾਡਾ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਵਾਸਤਾ ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਅੰਦੋਲਨ ਬਚ ਜਾਵੇਗਾ, ਗੱਲ ਤਾਂ ਚੰਗੀ ਲਗਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਸਿਆਸੀ ਦਾਅ ਪੇਚਾਂ ਦੀ ਅਹਿਮੀਅਤ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਸਫ਼ਲਤਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਇਹ ਦਾਅ ਪੇਚ ਵਰਤਿਆ, ਪਾਸਾ ਉਲਟ ਗਿਆ, ਇਹ ਨਿਸ਼ਫਲ ਰਿਹਾ। ਇਹੀ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਅਪਰਾਧ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਹ ਲੋਕ ਭੜਕ ਕੇ, ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅਰਜ਼ਾਂ ਅਤੇ ਹੁਕਮਾਂ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਝਗੜੇ-ਫ਼ਸਾਦ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਮੈਂ ਹੁਣੇ ਹੀ ਪੁਲੀਸ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਕੇ ਖ਼ਬਰਦਾਰ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਉਹ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਨਿਬੜ ਲੈਣ। ਮੈਂ ਅਨਰਥ ਦਾ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰ ਨਹੀਂ ਹਾਂ।

ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਕਾਇਮ ਮੁਕਾਮ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਮਿ: ਕਾਓਮਨ ਨੇ ਆਪਣੇ 15 ਜਨਵਰੀ ਦੇ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਅੰਬਾਲਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੂੰ ਇਸ ਵਾਰਦਾਤ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਇੰਜ ਲਿਖਿਆ ਹੈ —

“ਉਹਨੇ (ਇਕ ਪੁਲਸ ਦਾ ਸੂਹੀਆ) ਮੈਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਕੂਕਿਆਂ ਦਾ ਆਗੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਗਲ ਵਿਚ ਸਾਡਾ ਪਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਖਲਬਲੀ ਨਾ ਪਾਉਣ ਲਈ ਪਰੇਰਿਆ; ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਣਿਆ ਤੱਕ ਨਾ ਅਤੇ ਫਿਰ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਡਿਪਟੀ ਇੰਸਪੈਕਟਰ ਕੋਲ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬੰਦੇ ਸ਼ਰਾਰਤ ਲਈ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਉਹਦਾ ਉਹਨਾਂ ਉਤੇ ਕੋਈ ਵਸ ਨਹੀਂ!”

ਪਰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਜਾਂ ਪੁਲਸ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਚੁੱਪ ਰਹੀ। ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਰਾਜ ਵਿਚੋਂ ਰਿਆਸਤ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ ਦਿੱਤਾ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ? ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਬਾਅਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜੋਸ਼ ਠੰਢਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ; ਪਰ ਨਹੀਂ; ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਖ਼ੁਦ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਮਿਲੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਅੰਦੋਲਨ ਨੂੰ ਕੁਚਲ ਸਕੇ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦਿਲ-ਚਾਹਿਆ ਮੌਕਾ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਲੋਕ ਤਾਂ ਇਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾਉਣ ਵਿਚ ਵੀ ‘ਸਰਕਾਰੀ ਬੰਦਿਆਂ’ ਦਾ ਹੱਥ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ, ਉਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਕੁਝ ਨਾ ਕਹਿ ਸਕੀਏ ਪਰ ਅਸੀਂ ਸਰਕਾਰ ਉੱਤੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਚੁੱਪ ਰਹਿਣ ਦਾ ਅਪਰਾਧ ਲਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਤੇ ਉਹ 150 ਕੂਕੇ ਵੀਰ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਹੱਦ ਨੇੜੇ ਰੱਬੂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਬਾਹਰਵਾਰ ਜਾ ਠਹਿਰੇ। ਰਾਤ ਉਥੇ ਹੀ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ। ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਵੀ ਉਥੇ ਹੀ ਟਿਕੇ ਰਹੇ, ਸ਼ਾਇਦ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਸਨ।

14 ਜਨਵਰੀ 1872 ਨੂੰ ਆਬਣ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ‘ਮਲੌਦ’ ਨਾਂ ਦੇ ਕਿਲੇ ਉਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਕਿਲੇ ਉਤੇ ਹਮਲਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ? ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ‘ਡਿਸਟਰਿਕਟ ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਸ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਿਦਰੋਹ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਲੈਣਗੇ। ਸੰਭਵ ਹੈ, ਪਹਿਲੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਅੰਦੋਲਨ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਇਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੱਚਾ ਬਲਵਾ ਉਠਦਾ ਵੇਖ ਕੇ ਅਗਵਾਈ ਲੈਣੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਹੋਵੇ। ਖ਼ੈਰ, ਕੂਕਿਆਂ ਨੇ ਉਥੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਹਥਿਆਰ, ਕੁਝ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਇਕ ਤੋਪ ਲੈ ਕੇ ਚਲਦੇ ਬਣੇ। ਉਥੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਵਲੋਂ ਦੋ-ਦੋ ਬੰਦੇ ਮਰੇ ਅਤੇ

ਕੁਝ ਫੱਟੜ ਹੋਏ।

ਅਗਲੇ ਦਿਨ ਸਵਖਤੇ ਸੱਤ ਵਜੇ ਉਹ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲਾ ਅਤੇ ਪਟਿਆਲਾ ਦੋਹਾਂ ਰਿਆਸਤਾਂ ਨੂੰ ਕੰਨ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਦੀ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੌਸਲੇ ਵਾਲੇ ਵੀਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵੇਗ ਨਾਲ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸ਼ਹਿਰ ਤਾਂ ਕੀ, ਮਹਿਲ ਤੱਕ ਜਾ ਪਹੁੰਚੇ। ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਹੋਣ ਲੱਗੀ। ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਲੁੱਟ ਗਿਆ ਹੁੰਦਾ, ਪਰ ਮੰਦੇ ਭਾਗੀਂ ਗ਼ਲਤੀ ਨਾਲ ਇਕ ਹੋਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਤੋੜਨ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਸਮਾਂ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਿਆ, ਇਥੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫ਼ਜ਼ੂਲ ਜਿਹੇ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁਝ ਨਾ ਮਿਲਿਆ ਅਤੇ ਉਥੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਹਟਣਾ ਪਿਆ। ਅੱਠਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ, 15 ਨੂੰ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਘੋੜੇ ਲੈ ਕੇ ਉਥੋਂ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੱਤ ਸਾਥੀ ਜਾਨ ਗਵਾ ਬੈਠੇ ਅਤੇ ਪੰਜ ਫੜੇ ਗਏ ਤੇ ਫੱਟੜ ਹੋ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਮਗਰ ਕੋਟਲੇ ਦੇ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਨੱਠੇ।

“ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨੱਠਦਿਆਂ ਨੱਠਦਿਆਂ ਲੜਾਈ ਹੋਈ। ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲੀਆਂ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਧਿਰਾਂ ਦੇ ਪਟਿਆਲੇ ਦੀ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਪਿੰਡ ਰੂਰ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤੱਕ ਕਈ ਕੂਕੇ ਫੱਟੜ ਹੋਏ। ਬਹੁਤੇ ਫੱਟੜ ਕੂਕੇ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਏ।”

ਰੂਰ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨੇੜੇ ਦੇ ਜੰਗਲ ਵਿਚ ਉਹ ਲੁਕ ਗਏ। ਸ਼ਿਵਪੁਰ ਦੇ ਤਾਇਬ ਨਾਜ਼ਮ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਫਿਰ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ। ਫਿਰ ਲੜਾਈ ਛਿੜੀ; ਪਰ ਕੂਕੇ ਥੱਕੇ-ਟੁੱਟੇ ਸਨ, ਭੁੱਖੇ ਪਿਆਸੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਨ ਵੀ ਫੱਟੜ ਬਿਨਾਂ ਦਾਰੂ-ਪੱਟੀ ਦੇ। ਫੜੇ ਜਾਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ 68 ਸੀ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ 23 ਫੱਟੜ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਸਨ।

ਇਹੀ ਘਟਨਾ ‘ਵਿਦਰੋਹ’ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਮਿ: ਕਾਵਨ ਆਪਣੇ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ —

“ਇੰਜ ਲਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਇਹ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਸ਼ੁਰੂਆਤ ਸੀ”

ਇਕ ਹੋਰ ਥਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ —

“ਮੈਂ ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਕ ਦਮ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫਾਹੇ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਜਿਹੜੇ ਮਲੋਦ ਅਤੇ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਦੇ ਹਮਲਿਆਂ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਜਿਹੜੀ ਹੈਸੀਅਤ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ; ਉਸ ਨੂੰ ਵਰਤਦਿਆਂ ਮੇਰੇ ਵਿਚ ਵੱਡੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੈ। ਇਹ ਬੰਦੇ ਕੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਮੁਜ਼ਰਮ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਹ ਬਾਗ਼ੀ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਫ਼ੌਰੀ ਕੰਮ ਹੈ ਲੁੱਟ ਮਾਰ ਅਤੇ ਹੁਕਮ-ਅਦੂਲੀ ਕਰਨੀ। ਇਹ ਪੱਕੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀਆਂ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ਾਂ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਰਹੇ ਜੇ ਹੁਣ ਘੋੜੇ ਅਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਲੈ ਜਾਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਂਦੇ, ਤਾਂ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਸਾਰੇ ਭੈੜੇ ਚਲਨ ਵਾਲੇ ਬੰਦਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਣਾ ਸੀ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਬਾਹਲੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਥੰਮ੍ਹਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣਾ।”

ਇਹ 68 ਬੰਦੇ 17 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਮਲੇਰਕੋਟਲੇ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਦੋ ਔਰਤਾਂ ਵੀ ਸਨ। ਇਹ ਪਟਿਆਲਾ ਰਿਆਸਤ ਦੀਆਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਨ; ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਰਿਆਸਤ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 66 ਵਿਚੋਂ ਪੰਜਾਹਾਂ ਨੂੰ ਉਥੇ ਹੀ ਤੋਪ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਨਾਲ ਖੁਸ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਸਤਿ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਦੇ ਜੈਕਾਰੇ ਛਡਦਿਆਂ, ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹਾਂ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹੇ ਜਾਂਦੇ। ਇਕ ਵਾਰ ਧਮਾਕਾ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਹ ਕੂਕਾ ਵੀਰ ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਧਰ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦਾ ਕੋਈ ਡਰ ਨਹੀਂ ਸੀ; ਉਹ ਅਸਾਂ ‘ਸਮਝਦਾਰ’ ਲੋਕਾਂ ਵਾਂਗ ਮੌਤ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਥਰ ਥਰ ਕੰਬੇ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ‘ਮੂਰਖ’ ਹੋਰ ਕਿੱਥੇ ਕਿੰਨੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਮਿਲ ਸਕਦੇ ਹਨ? ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਵਾਰਥ ਲਈ ਮਰਨ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੁਸ਼ ਰਹਿ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਸਦਿਆਂ ਮੌਤ ਨਾਲ ਗਲਵੱਕੜੀ ਪਾਉਂਦੇ, ਇਹ ਅਸੰਭਵ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ-ਆਦਰ, ਦੇਸ਼ ਲਈ ਅਤੇ ਅਜ਼ਾਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਆਦਿ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਬੁਲੰਦ-ਜਜ਼ਬਿਆਂ ਨਾਲ ਮੌਤ-ਵਿਜੇਈ ਬਣ ਸਕੇ ਸਨ? ਇਸੇ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਉਹਨਾਂ ਦੀ ਉਤੇਜਨਾ, ਅਤੇ ਜਲਦਬਾਜ਼ੀ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਣ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੁੰਦੇ ਹਾਂ। ਖੈਰ! ਇਕ ਇਕ ਕਰਕੇ 49 ਤਾਂ ਤੋਪਾਂ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਪਰ ਪੰਜਾਹਵੇਂ ਨੇ ਜੋ ਕਿ ਤੇਰਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬਾਲਕ ਸੀ, ਉਥੇ ਝਗੜਾ ਖੜ੍ਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮਿ: ਕਾਮਨ ਇਕ ਖ਼ਤ ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ —

“ਮੇਰੀ ਇਹ ਨੀਅਤ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਹਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਬਚਦੇ ਸੋਲਾਂ ਬਾਗੀ ਮਲੋਦ ਕੋਲ ਫਾਹੇ ਲਾਉਣ ਲਈ ਘੱਲ ਦਿਆਂ; ਪਰ ਇਕ ਨੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਚ ਕੇ ਮੇਰੇ ਉਤੇ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਹਮਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੇਰੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਗਲ ਘੁੱਟਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਅਤੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਬੜਾ ਤਾਕਤਵਰ ਬੰਦਾ ਸੀ, ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਆਪ ਛੁਡਾਉਣ ਦੀ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋਈ। ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਕੱਢੀਆਂ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਢ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ।”

ਇਸੇ ਘਟਨਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਜੋ ਗੱਲ ਸੁਣੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਇੰਜ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜਾਹਵਾਂ ਇਕ ਤੇਰ੍ਹਾਂ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦਾ ਬੱਚਾ ਸੀ। ਉਹਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਮਿਸਜ਼ ਕਾਵਨ ਨੂੰ ‘ਤਰਸ’ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਉਹਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਪਤਨੀ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉਤੇ ਮਿ: ਕਾਵਨ ਨੇ ਨਿਉਂ ਕੇ ਉਸ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਪਾਜੀਆ, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦੇ ਅਤੇ ਕਹਿ ਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਉਹਦਾ ਚੇਲਾ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਤੈਨੂੰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।” ਬਾਹਦਰ ਬਾਲਕ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਲਈ ਅਜਿਹੇ ਬੇਇਜ਼ਤ ਲਫਜ਼ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਨਾ ਕਰ

ਸਕਿਆ। ਗੁਸੈਲ ਸ਼ੇਰ ਵਾਂਗਣ ਉਹ ਝਪਟਿਆ ਅਤੇ ਮਿ: ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਦਾੜੀ ਤੋਂ ਫੜ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਦੋਂ ਤੱਕ ਛੱਡਿਆ ਨਾ ਜਦ ਤੱਕ ਉਹਦੇ ਦੋਵੇਂ ਹੱਥ ਕੱਟ ਨਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਦੁਖਾਂਤ-ਨਾਟਕ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਕਾਂਡ ਖਤਮ ਹੋ ਗਿਆ।

ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਪੰਜਾਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋਪ ਨਾਲ ਉਡਾ ਦਣਾ ਅਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨਾ ਇਕ ਦਮ ਗਲਤ ਹੈ। ਮਿ: ਫ਼ਾਰਸਿਥ ਅੰਬਾਲਾ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਇਆ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਕਾਵਨ ਨੇ ਮਨ ਆਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਕਾਵਨ ਉਤੇ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦਾ ਪਿਛਲੇ ਦਿਨ ਦਾ ਖ਼ਤ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਉਹਦੀ ਵਡਿਆਈ ਕੀਤੀ ਸੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਸ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਮਿ: ਫ਼ਾਰਸਿਥ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮੌਕਾ ਨਾਜ਼ਕ ਜਾਣ ਇਹ ਉਚਿਤ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਰੱਤੀ ਭਰ ਵੀ ਸ਼ੱਕ ਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਖਿੱਚੋਤਾਣ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ। ਇੰਜ ਉਸ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਕਾਰੇ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਕਤਲੇਆਮ ਕਰਨੋਂ ਵਰਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਬਾਕੀ ਸੋਲਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਤਾਂ ਅਗਲੇ ਹੀ ਦਿਨ ਫਾਂਸੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਗਈ।

ਉਹਨਾਂ ਵੀਰਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪਰਭਾਵਿਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਮਿ: ਈ ਪਰਕਿਨਸਨਾ ਡਿਪਟੀ ਸੁਪਰਿਟੈਂਡੈਂਟ ਪੁਲੀਸ, ਆਪਣੀ 17 ਜਨਵਰੀ ਦੀ ਰਿਪੋਰਟ ਵਿਚ ਦੋ ਆਦਮੀਆਂ ਬਾਰੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ —

“....ਗੀਰਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੋਵੇਂ ਆਗੂ ਲਗਦੇ ਹਨ ਬੜੇ ਬਣੇ-ਤਣੇ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਪੁਸ਼ਾਕ ਵਿਚ ਸਨ; ਪਰ ਲਗਦੇ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ-ਇਰਾਦੇ ਵਾਲੇ ਅਤੇ ਬਹਾਦਰ ਸਨ।”

ਇਧਰ ਤਾਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਉਧਰ ਡਿਪਟੀ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਨੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਨਿਰਦੋਸ਼ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਹਨਾਂ ਭੜਕੇ ਹੋਏ ਕੂਕਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੇ ਕੇ ਪੁਲਸ ਨੂੰ ਚੌਕੰਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਰਦੋਸ਼ਤਾ ਬਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਭਾਰਤ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਲਿਖਿਆ —

“ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਿਲਾਫ਼ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਉਣ ਲਈ ਕੋਈ ਖ਼ਾਸ ਅਤੇ ਸਿੱਧਾ ਸਬੂਤ ਨਹੀਂ ਹੈ।”

ਪਰ 17 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਕਮਿਸ਼ਨਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਘੋੜ ਸਵਾਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਪੁਲਸ ਨੇ ਕਰਨਲ ਬਾਇਲੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਭੈਣੀ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਅਚਾਨਕ ਘੇਰਾ ਪਾ ਲਿਆ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਦੇਖ ਕੇ ਬਹੁਤ ਹੈਰਾਨੀ ਹੋਈ। ਪਰ ਜਦ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹਨਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤੀ ਨਾਲ ਪੁਲਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਚਾਰ ‘ਸੂਬਿਆਂ’ ਦੇ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ, ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਦਿੱਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਨਨੂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਹਿਲਾਂ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੂੰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਰੰਗੂਨ! ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਰੈਜ਼ੂਲੈਸ਼ਨ 1818 ਅਨੁਸਾਰ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਉਹ ਚਾਲ ਉਲਟੀ ਪਈ। ਜੇ ਉਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਬਚੇ ਰਹਿੰਦੇ ਤਾਂ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਾਰੀ ਹਾਲਤ ਸੰਭਲ ਜਾਣੀ ਸੀ।

ਇਧਰ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸੂਬੇ ਭਰ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਫੈਲਣ ਲੱਗੀ, ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਲੋਕ ਭੈਣੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੱਗੇ। ਸਭਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਦੀ ਉਡੀਕ ਸੀ, ਉਹ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਲੀਸ ਵੀ ਚੌਕੰਨੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ। ਜਿਥੇ ਕੋਈ ਕੂਕਾ ਮਿਲਦਾ, ਫੜ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇੰਜ ਹੀ 172 ਕੂਕਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਜਥੇ ਦੀ ਕਰਨਲ ਬਾਇਲੀ ਨਾਲ ਭੇਟ ਹੋ ਗਈ। ਉਹਨਾਂ ਵਿਚ ਚਾਰ ਤਾਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਸਥਾਨਾਂ ਦੇ ਸੂਬੇ ਸਨ — ਸਰਵ ਸ੍ਰੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਸਿੰਘ, ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ, ਪਹਾੜਾ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਝੱਟ ਪਹਿਲਾਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਅਤੇ ਫਿਰ ਗੁਰੂ ਜੀ ਕੋਲ ਇਲਾਹਾਬਾਦ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ 120 ਘਰੀਂ ਵਾਪਿਸ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ 50...।

“...ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਘਰ ਨਹੀਂ, ਤੇ ਸਿਰਫ ਦਿਖਾਵੇ ਵਾਲੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਜੋਗੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਅਸਲ ਵਿਚ ਇਹ ਬਹੁਤ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਜਮਾਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਵੇਚ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਨੇਤਾ ਦੇ ਹੁਕਮ ਤੇ ਹਰ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਤੱਤਪਰ ਹਨ...” ਨੂੰ ਜੇਲ ਵਿਚ ਡੱਕ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਹੀ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰਾ ਮਾਮਲਾ ਠੱਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਉਸ ਦੇ ਬਾਅਦ —

ਸਭ ਕੁਝ ਹੋ ਚੁੱਕਿਆ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਮੁਹਿਮ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਅਤੇ ਫ਼ਾਰਸਿਥ ਉੱਤੇ ਕਤਲੇਆਮ (Summary Execution) ਕਰਨ ਦਾ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚੱਲਿਆ। ਉਹਨਾਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਭੈੜੀ ਹਾਲਤ ਦੀ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਚਿੱਤਰ-ਚਿਤਰਨ ਵਿਚ ਕੋਈ ਕਸਰ ਨਾ ਛੱਡੀ ਅਤੇ ਇਨਾਮ ਲੈਣ ਦੀ ਆਸ ਰੱਖਣ ਲੱਗੇ। ਮਿ: ਕਾਵਨ ਨੂੰ ਨਾਂ ਤਬਦੀਲ ਕਰਕੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਿ: ਫ਼ਾਰਸਿਥ ਨੂੰ ਉਸੇ ਅਹੁਦੇ ਉੱਤੇ ਅਵਧ ਤਬਦੀਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਪੰਜਾਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋਪ ਨਾਲ ਉਡਾਉਣ ਅਤੇ ਸੋਲਾਂ ਨੂੰ-ਬਿਨਾਂ ਮੁਕੱਦਮਾ ਚਲਾਏ, ਬਿਨਾਂ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਸਫ਼ਾਈ ਦੇਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਦਿੱਤੇ ਫ਼ਾਂਸੀ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਹੋਈ। ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਕਾਟਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਤਾਂ ਇਹ ਸਜ਼ਾ ਇਕ ਦਮ ਨਾ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ, ਪਰ ਐਂਗਲੋ-ਇੰਡੀਅਨ ਅਖ਼ਬਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਵਾਵੇਲਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਬਾਕੀ ਕੂਕਿਆਂ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਜ਼ੁਲਮ ਹੋਣ ਲੱਗੇ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਾਅਦ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਗੁਰੂ ਬਣੇ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਭੈਣੀ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਬਾਹਰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਚੌਕੀ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਛੇ ਸਾਲ ਤਾਂ ਭੈਣੀ ਦੀ ਹਾਲਤ ਇੰਜ ਰਹੀ, ਜਿਵੇਂ ਦੁਸ਼ਮਣ ਨੇ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਕੋਈ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਜਾ ਸਕੇ ਨਾ ਬਾਹਰੋਂ ਅੰਦਰ। ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਉਣ-ਜਾਣ ਖੁੱਲ੍ਹਿਆ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸ੍ਰੀ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਨ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਬਾਵਜੂਦ ਆਉਣ ਜਾਣ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੇ, ਯਾਤਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਤੰਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੇਇਜ਼ਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ; ਮਸ਼ਕਾਂ ਕੱਸ ਕੇ ਧੁੱਪੇ ਸੁੱਟਿਆ ਜਾਂਦਾ ਅਤੇ ਘੜੀਆਂ ਬੱਧੀ ਝੁਲਸਦੇ ਰਹਿੰਦੇ। ਮੰਜੇ ਹੇਠਾਂ ਹੱਥ ਦਬਾ ਕੇ ਕਈ ਜਣੇ ਮੰਜੇ ਉੱਪਰ ਬੈਠ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਹੁੱਕੇ ਦਾ ਗੰਦਾ ਪਾਣੀ ਡੋਲਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਸਭ ਜ਼ੁਲਮ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਇਸੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਨਿਵਾਸੀ ਹੁੰਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤਸੀਹਿਆਂ ਨੂੰ ਚੁੱਪ ਕਰਕੇ ਜਰਨ ਵਾਲੇ ਵੀ ਇਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਅਭਾਗੇ ਨਿਵਾਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤਾਂ ਇਹ ਨਿਰਾ ਧਾਰਮਿਕ ਫ਼ਿਰਕਾ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸੂਬੇ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਬੜਾ ਰੋਮਾਂਚਕਾਰੀ ਹੈ। ਸਮਾਜ ਦਾ Out Law ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ; ਕਿਸੇ ਫ਼ਿਰਕੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਜ਼ੁਲਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋਏ ਤਾਂ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦਾ ਸਾਰੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅੰਦੋਲਨ ਗ਼ੈਰ ਕਾਨੂੰਨੀ ਕਰਾਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ! ਇਸ ਵੇਰ ਵੀ ਇੰਜ ਹੀ ਹੋਇਆ। ਹਰ ਇਕ ਕੂਕਾ ਆਪਣੇ ਘਰ ਵਿਚ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਸੀ। ਬਿਨਾਂ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਕਿਤੇ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਦਿਨਾਂ ਤੱਕ ਚਲਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਬੰਦਸ਼ਾਂ ਤਾਂ ਹੁਣ 1920 ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਅਸਹਿਯੋਗ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਟਾਈਆਂ ਗਈਆਂ।

ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਬਰਮਾ ਵਿਚ ਹੀ ਨਜ਼ਰਬੰਦ ਰਹੇ। ਗਜ਼ਟੀਅਰ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ—‘ਅੰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਬਰਮਾ ਵਿਚ 1885 ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਹੋ ਗਏ।’ ਪਰ 1920 ਵਿਚ ਉਸਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਸ੍ਰੀ ਆਲਮ ਸਿੰਘ ਇੰਜਨੀਅਰ ਨੇ ਇਕ ਲੇਖ ਰਾਹੀਂ ਉਪਰੋਕਤ ਗੱਲ ਦਾ ਖੰਡਨ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਦੋ ਹੋਰ ਸਾਥੀਆਂ ਸਮੇਤ Lower Burma ਦੇ ਕਿਸੇ ਬੰਦਰਗਾਹ ਤੋਂ ਲਾਸਟ ਟਾਪੂ ਵੱਲ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਉਸ ਬੰਦਰਗਾਹ ਦਾ ਨਾਂ ਮੋਲਮੀਨ ਸੀ। ਉਥੇ ਇਕ ਦਿਨ ਇਕ ਵੱਡੇ ਤੇਜ਼ਸਵੀ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪੁਲੀਸ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਵਿਚ ਸੈਰ ਕਰਦਿਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਬਾਰੇ ਪੁੱਛ ਗਿੱਛ ਕਰਨ ਉੱਤੇ ਪਤਾ ਚੱਲਿਆ ਕਿ ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਰਾਜਾ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝੇ ਸ਼ਾਇਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਹੋਣ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿਚ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਕਿ ਉਹ ਕੂਕਾ ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਨ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਕ ਸੂਬੇਦਾਰ ਲੱਖਾ ਸਿੰਘ ਵੀ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਪੁਰ ਖੂਬ ਗੱਲਬਾਤ ਹੋਈ ਅਤੇ ਮਲੂਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜ ਮੀਲ ਤੱਕ ਬਾਹਰ ਸੈਰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਗਿਆ ਸੀ। ਖ਼ੈਰ! ਸਰਕਾਰ ਨੇ ਇਸ ਲੇਖ ਦਾ ਕਦੇ ਨੋਟਿਸ ਨਹੀਂ ਲਿਆ। ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਮਲੂਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹੁਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਖ਼ੈਰ!

ਅੱਜ ਵੀ ਪੰਜਾਬੀ ਕੂਕਾ ਸੰਘਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਈਸ਼ਵਰ-ਭਗਤੀ ਹਾਲੇ ਤੱਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਤੜਕਸਾਰ ਉੱਠ ਕੇ ਕੇਸ-ਇਸ਼ਨਾਨ ਕਰ ਕੇ ਘੰਟਿਆਂ ਬੱਧੀ ਰੱਬੀ-ਭਜਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰੱਖਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿਆਰਾ ਨਿੱਤ-ਨੇਮ ਹੈ। ਮਾਸ, ਸ਼ਰਾਬ ਆਦਿ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਦ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ। ਇਕ ਪੱਗ, ਲੰਮਾ ਕੁੜਤਾ ਅਤੇ ਇਕ ਕੱਛ ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਹੈ। ਇਕ ਕੰਬਲ, ਅਤੇ ਇਕ ਕਰ-ਮੰਡਲ ਅਤੇ ਇਕ ਟਕੂਆ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਹ ‘ਸਫ਼ਾਜੰਗ’ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ-ਇਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਹੈ। ਗਲ ਵਿਚ ਸੋਨੇ ਦੀ ਬਣੀ ਇਕ ਸੋਹਣੀ ਮਾਲਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਖਾਸ ਮਸਤਾਨਾ ਦਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸ਼ਬਦ ਕੀਰਤਨ ਕਰਦਿਆਂ ਇਕ ਦਮ ਸੁੱਧ ਬੁੱਧ ਭੁੱਲ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੀਰਤਨ ਨਾਲ ਹਰ ਇਕ ਵਿਅਕਤੀ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤ ਅਤੇ ਰੋਮਾਂਚਿਤ ਜਿਹਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ੂਨ ਖੋਲਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਅੱਖਾਂ ਵਿਚ ਪਰੇਮ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਹੰਝੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਗਿਆਰਵੇਂ ਅਤੇ ਬਾਹਰਵੇਂ ਗੁਰੂ ਵਿਚ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਅਤੇ ਮਾਸ-ਸ਼ਰਾਬ ਦੇ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਅਲੱਗ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸਮਾਨਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਪ੍ਰਬਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਹੌਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਅਵਸਰਾਂ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਖਾਸ ਤਿਉਹਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਖੂਬ ਹੋਮ-ਜੱਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਹਨ, ਕੂਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਿੰਦੂ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਬਾਕੀ ਸਿੱਖ ਨਹੀਂ। ਪਿਛਲੇ ਅਕਾਲੀ ਮੋਰਚੇ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਕਾਲੀਆਂ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਕੁਝ ਖਰਾਬ ਹੋ ਗਈ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਢੰਗ ਦੇ ਨਿਰਾਲੇ ਲੋਕ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਉਸ ਅੱਧ ਖਿੜੇ ਫੁੱਲ ਦੀ ਯਾਦ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਖਿੜਦਿਆਂ ਹੀ ਮਸਲ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਗੁਰੂ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀਆਂ ਹਸਰਤਾਂ ਦਿਲ ਦੀਆਂ ਦਿਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਚੇਲਿਆਂ ਦਾ ਆਤਮ ਬਲੀਦਾਨ ਵੀ ਭੁੱਲ ਗਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਣਜਾਣੇ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਬਲੀਦਾਨਾਂ ਦਾ ਨਿਕਲਿਆ ਕੀ ਸਿੱਟਾ, ਸੋਈ ਰੱਬ ਜਾਣੇ। ਪਰ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਫਲਤਾ ਬਲੀਦਾਨ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿਚ ਨਮਸਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਾਂ।

-ਬੀ. ਐੱਸ. ਸੰਧੂ